

Mirzə Fətəli Axundzadə Şərq və Qərb Mədəni Ənənələri Kontekstində

Mirza Fatali Akhundzadeh in the context of Eastern and Western traditions

Şahbaz Musayev

E-mail: shindi61@mail.ru

Tel: [+994506808648](tel:+994506808648)

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0003-1224-0039>

AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutu

Məqalənin gəldiyi tarix/Received:

11.10.2024

Qəbul tarixi/Accepted:

16.11.2024

Nəşr tarixi/ Available Online:

01.12.2024

Xülasə. Şərq xalqlarının ədəbiyyatında dram janrının, realist bədii nəsrin, professional ədəbi tənqidin banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) dünyagörüşünün əsasını klassik Şərq və Qərb ədəbiyyatı və mədəniyyətinin sintezi təşkil edir. Onun yeni epoxanın nəhəng nümayəndəsi kimi yetişməsində Şərq və Qərb ədəbi-elmi-fəlsəfi fikrinin misilsiz rolu olmuşdur. M.F.Axundzadənin görüşlərində klassik irs anlayışı məhz Şərq və Qərb ədəbiyyatı və fəlsəfəsini əhatə edir. Odur ki, M.F.Axundzadə və klassik irs probleminə bəhs edərək mütəfəkkir yazıcının Şərq və Qərb mənbələrinə həm ayrılıqda, həm də bir yerdə, kompleks halında müraciətini və münasibətini əsas götürmək lazımdır. M.F.Axundzadə həm modern milli ədəbiyyat yaradıcılığında, həm də yeni tipli ədəbiyyatın cəmiyyətin inkişafı və müasirləşməsində roluna dair konsepsiyasında Qərb ədəbi düşüncəsindən bəhrələnmişdir. O, Homer, Sokrat, Platon, Şekspir, Molyer, Volter, Monteskyö, Russo, Didro və b. yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş və onları yüksək qiymətləndirmişdir. Cəmiyyətin demokratikləşməsi, fikir və söz azadlığı ilə bağlı düşüncələrində Con Milton, Con Stüart Mill kimi filosofların baxışlarını əsas götürmüş, məktublarında, ayrı-ayrı əsərlərində onların ideyalarını müdafiə etmişdir. Ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bildiyindən M.F.Axundzadə Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsi ilə hələ yeniyetməlik illərindən tanış olmuşdur. Ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi əsərlərində Şərq mənbələrinə dönə-dönə müraciət etmiş, Firdovsi, Nizami, Hafiz, Cəlaləddin Rumi (Mollayi-Rumi) və b. klassiklərin yaradıcılığını həm sənətkarlıq baxımından, həm də ədəbiyyat və zaman kontekstində dəyərləndirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları M.F.Axundzadənin klassik irsə münasibətini müxtəlif rəqurslardan dəyərləndirmişlər. M.F.Axundzadənin ədəbi-nəzəri görüşlərinin təhlili göstərir ki, o, fərdi əhval-ruhiyyənin ifadəçisi olan klassik Şərq divan ədəbiyyatını qəbul etməmiş, ədəbiyyatın cəmiyyətdə oynadığı rolu nəzərə alaraq üstünlüyü modern Qərb ədəbiyyatına vermişdir. Məqalədə M.F.Axundzadənin bədii və elmi-nəzəri düşüncələri Qərb və Şərq mədəni ənənələri kontekstində araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *M.F.Axundzadə, klassik irs, Qərb, Şərq, mənbə, qəzəl, modern ədəbiyyat, cəmiyyət*

Abstract: The basis of the worldview of Mirza Fatali Akhundzadeh who is a founder of drama genre, realistic literary prose, and professional literary criticism in the literature of Eastern people is the synthesis of classical Eastern and Western literature and culture. Literary-scientific-philosophical thought of East and West has an exceptional role in raising such a personality as a great representative of a new epoch. The concept of classical legacy in M.F.Akhundzadeh's views covers the literature and philosophy of the East and West. Thus, while speaking of the issue of M.F.Akhundzadeh and classical heritage it is necessary to take as a basis the attitude of the thinker-writer to the eastern and western sources, both separately and together. M.F.Akhundzadeh in his modern national literary creativity and modernization and development of new literary and society, has benefited from Western literary thought. He was closely acquainted with and appreciated the works of Homer, Socrates, Plato, Shakespeare, Moliere, Water, Montesquieu, Rousseau, Diderot and others. In his thoughts on the democratization of society, freedom of thought and speech, he based views on philosophers such as John Milton and John Stuart Mill, and defended their ideas in his letters and separate works. Since he knows Arabic, Persian and Turkish languages perfectly, Akhundzadeh has been engaged in Eastern literature and philosophy since his teenage years. In his literary-artistic, scientific-philosophical works, he repeatedly referred to Eastern sources, and evaluated the works by Firdowsi, Nizami Hafiz, Jalaladdin Rumi and other classics both in terms of mastership and in the context of literature and time. Azerbaijani literary critics have evaluated the relationship of M.F. Akhundzadeh's literature to the classical heritage from different perspectives. The analysis of Akhundzadeh's literary-theoretical views shows that he did not accept the classic Eastern divan literature, and took advantage of modern Western literature, considering the role of literature in society. In the article, M.F.Akhundzadeh's artistic and scientific-theoretical thoughts were studied in the context of Western and Eastern cultural traditions.

Keywords: *M.F.Akhundzadeh, classical heritage, West, East, sources, ghazal, modern literature, society*

Giriş / *Introduction*

Azərbaycan dramaturgiyası, realist bədii nəsr və professional ədəbi tənqidinin banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) bədii və elmi-fəlsəfi irsinin təhlili göstərir ki, o, yeni tipli milli ədəbiyyatın yaradıcısı kimi, nəsr və dram əsərlərinin nümunələrini qələmə alarkən Qərbi Avropa ədəbiyyatının zəngin təcrübəsinə istinad etmişdir. M.F.Axundzadənin ilk milli professional ədəbiyyatşünas olaraq yetişməsində, ədəbi-tənqidi görüşlərində, dram və teatr haqqında düşüncələrində də Qərbi Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyətinin izləri görünməkdədir. Zəngin elmi-fəlsəfi yaradıcılığında isə M.F.Axundzadənin artıq həm Qərb, həm də Şərq mənbələrindən faydalandığının şahidi oluruq.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı öz inkişafını M.F.Axundzadənin yaradıcılığının timsalında həm Şərq, həm də Qərb ədəbi ənənələri üzərində davam etdirməyə başlayır. Bu, bir tərəfdən, yeni dövrə qədəm qoyan Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri və meyillərini müəyyənləşdirməyə, digər tərəfdən isə M.F.Axundzadənin yaradıcılığını daha düzgün təhlil etməyə imkan verir. Bu baxımdan M.F.Axundzadənin bir novator yazıçı kimi məhz Qərb və Şərq ənənələri kontekstində tədqiq olunmasını vacib sayırıq.

Əsas hissə / *Main part*

M.F.Axundzadənin Qərb ədəbiyyatı və fəlsəfəsinə dərinlən bələdiyyini müxtəlif şəxslərə ünvanladığı məktublardan, elmi-fəlsəfi əsərlərindən, ədəbi-nəzəri düşüncələrindən görmək mümkündür. O, 1865-ci ildə yazdığı "Kəmalüddövlə məktubları" [1, s.195-300] əsərində Qərb klassiklərindən heyranlıqla bəhs etmişdir. M.F.Axundzadə həmin əsərdə Homer və Şekspiri dünya ədəbiyyatı tarixində taybərabəri olmayan şairlər kimi dəyərləndirmişdir: "Yunan millətinin içində qədim əsrlərdən bəri bir şair məşhurdur ki, adına Homer deyilir. Milləti-yunanın qədim əsrdə baş vermiş müharibələrini və pəhləvanlarının mübarizəsini və hünərlərini Firdovsi kimi nəzmə çəkibdir. Belə ki, bu zamana qədər bir yaranmış onun şeirlərinə tay şeir deməyə qadir deyil. Habelə ingilis millətinin içində bir neçə yüz il bundan irəli bir şair peyda oldu Şekspir adlı ki, İngiltərə şahlarının müsibətlərini nəzmə çəkibdir. Elə təsirlidir ki, şeirinə qulaq asan adam nə qədər daşqəbli olsa da, ağlamaqdan özünü saxlaya bilməz" (Axundov, 1987). "Mirzə ağanın pyesləri haqqında kritika" adlı əsərində isə ənənəvi Şərq nəsihət ədəbiyyatının dövrünün artıq keçdiyini, cəmiyyətin mənəvi saflığı üçün dram ədəbiyyatının vacibliyini vurğulamış, Molyer və Şekspirin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir: "Avropada bu fənnin (dram yaradıcılığını nəzərdə tutur – Ş.Ş.) yazıcılarından hər biri öz istedadına görə ali rütbələrə çatmış, yüksək ad, fəvqəladə şöhrət qazanmış və padşah saraylarına yaxın olmuşdur; millətin o dərəcədə təlim və təqdirini qazanmışlar ki, öldükdən sonra millət onların hünəri müqabilində təşəkkür əlaməti olaraq qəbirləri üzərində uca imarətlər, yəni abidələr tikmişlər. Molyer və Şekspir bu kimi təzimə layiq şəxslərdəndirlər ki, bir-bir saymağa ehtiyac yoxdur" (Axundov, 1987).

M.F.Axundzadə cəmiyyətin müasirləşməsi ilə bağlı bitkin konsepsiyasında da Qərbi Avropa klassiklərinin sınılanmış nəzəriyyələrindən bəhrələnməmişdir. O, çox yaxşı başa düşürdü ki, Azərbaycanın, eləcə də bütövlükdə müsəlman Şərqinin inkişafı üçün ən optimal variant cəmiyyətin idarə olunmasında Avropa modelinin tətbiqidir. Doğrudur, sərt senzura şəraitində sözünü çox zaman birbaşa deyə bilməsə də, müxtəlif priyomlardan istifadə edən M.F.Axundzadə öz əsərlərində bu modelin üstünlüklərindən bəhs edirdi. Ayrı-ayrı əsərlərində demokratiya, insan haqları, hüquq və bərabərlik, qadın azadlığı və s. kimi vacib məsələlərdən bəhs edən böyük mütəfəkkir bu görüşlərinə bütün ömrü boyu sadıq qalmış, müasirləri ilə yazışmalarında, polemikalarında özünün mövqeyini ardıcıl surətdə müdafiə etmişdir. M.F.Axundzadə çox yaxşı anlayırdı ki, cəmiyyətin inkişafına buxov olan ən ciddi amillərdən biri fərdin öz fikirlərini azad şəkildə ifadə edə bilməməsidir. Bu baxımdan o, Qərbi Avropa mütəfəkkirlərinə yaxınlaşırdı. Qərbi Avropa mütəfəkkirlərinin əsərləri ilə yaxından tanışlıq M.F.Axundzadədə belə bir yəqinlik yaratmışdı ki, fərdin azadlığı, inkişafı onun fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsindən keçir. Yazıçı öz mövqeyini bir sıra əsərlərində, o cümlədən "Con Stüart Mill azadlıq haqqında" məqaləsində (Axundov, 1987) ortaya qoymuşdur. M.F.Axundzadə yazırdı: "İngilis filosofu Con Stüart Mill azadlığı izah etmək məqsədi ilə yazdığı kitabda göstərir ki, canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və

fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırılar”(Axundov, 1987). M.F.Axundzadə fikir azadlığına malik olmayan fərdin faciəsini özünəməxsus şəkildə ifadə edirdi: “Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə və onları ata-babanın və övliyanın qərar verdikləri şeylərlə kifayət etməyə və bunlardan kənara çıxmamağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməməyə məcbur edərsə, bu surətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən görün avtomat olurlar...”(Axundov, 1987). Bu baxımdan M.F.Axundzadənin XVII əsrin böyük ingilis şairi və azadlıq mücahidi Con Miltonun (1608-1674) təlimindən də yararlandığını söyləmək olar. Con Miltonun fikrincə, söz azadlığı digər bütün azadlıqların fəvqündədir. C.Milton məşhur “Areopagitika” pamfletində (1644) deyirdi: “... Give me the liberty to know, to utter, and to argue freely according to conscience, above all liberties” / “...mənə hər cür azadlıqlardan əvvəl bilmək, danışmaq və öz məsləkimə uyğun olaraq sərbəst fikir yürütmək azadlığı verin”(Milton, 1918). Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev bütün bunları nəzərə alaraq yazırdı: “...Axundzadənin həyatı və fəaliyyəti iki mənəvi mədəniyyətin qovşağı təşkil etməyə başladığı bir dövrə və şəraitə təsadüf edir: Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin. Onun yaradıcılığı, bir ədib və filosof kimi novatorluğu həm çoxəsrlik milli-mənəvi mənbədən, həm də Avropa və rus klassik irsindən dirilik suyu içir. Firdovsi və İbn Sina, Nizami və Cəlaləddin Rumi, Əbdürrəhman Cami və Mahmud Şəbüstəri, Vaqif və Vazeh, İ.Qutqaşınlı və A.Bakıxanov kimi şərqli filosof və sənətkarların həqiqi övladı olan Axundzadə Homer və Heraklit, Sokrat və Platon, Şekspir və Molyer, Spinoza və Volter, Montekyo, Russo, Didro, Holbax, Darvin, Dreper adları ilə təmsil olunan Qərb mədəniyyətinə də ən yaxından bələd olmuş və onlardan faydalanmışdır” [6, s.220]. Görkəmli mühacir alim Əbdülvahab Yurdsevər isə yazıcının həyat və yaradıcılığına həsr etdiyi monoqrafiyada yazırdı: “Mirzə Fətəli həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətini mükəmməl surətdə mənimsəmiş bir ədibdir. O, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Şeyx Tusi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Ömər Xəyyam, Əbdürrəhman Cami, Firdovsi və başqa Şərq ədib və mütəfəkkirlərinin əsərləri kimi, XVIII əsr Avropasının ədəbi və fəlsəfi cərəyanlarını da çox yaxşı öyrənmişdi”(Yurtsevər, 1950).

M.F.Axundzadənin klassik Şərq ədəbi və elmi-fəlsəfi mənbələri ilə tanışlığı isə hələ erkən yaşlarından başlamış, ömrünün axırlarına qədər davam etmişdir. O, ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyindən zəngin Şərq mənbələrinə birbaşa yol tapmışdır. Şeirlərinin və məktublarının böyük əksəriyyətini fars dilində yazan M.F.Axundzadənin mütaliəsinin çox hissəsini də bu dildəki ən müxtəlif sahələrə aid əsərlər təşkil etmişdir. O, bəzi şəxslərlə ərəb dilində məktublaşmış, bir sıra əsərlərini ərəb dilində qələmə almışdır. Ədibin arxivində bu qəbildən olan bir sıra əlyazmalar qorunub-saxlanılmaqdadır. “Molla Ələkbərlə mübahisə” əsərini(Axundov, 1987), islam alimlərindən olan coğrafiyaşünas Katib Çələbi haqqında düşüncələrini, ərəb əlifbası ilə bağlı tədqiqatlarını (Azərbaycan və fars dili ilə yanaşı), özünün tərtib etdiyi yeni əlifba ilə Quranın surəsini (“M.F.Axundzadənin arxivi,”) ərəb dilində yazmışdır.

M.F.Axundzadənin Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsi ilə bağlı geniş bilgilərinin əsasında, heç şübhəsiz ki, onun Qurana dərinindən bələdliyi dayanır. Məzmunundan asılı olmayaraq, elmi-fəlsəfi əsərlərinin əksəriyyətini M.F.Axundzadə Quranı dərinindən mənimsəməsi hesabına yazmışdır. O, “Kəmalüddövlə məktubları”nda fikir və mülahizələrini yeri gəldikcə Qurandan surə və ayələrlə möhkəmləndirmişdir. Professor İmamverdi Həmidov “Mirzə Fətəli Axundzadə və ərəb-islam mədəniyyəti” adlı tədqiqatında ədibi Quranın böyük bilicisi kimi təqdim edir: “Ümumiyyətlə, Axundzadə islam dini ilə bağlı fikirlərin ifadəsində yeri gəldikcə Quran və hədis göstərişlərinə söykənir, Quran ayəsini “əziz ayə” deyər təqdim edir”. Yaxud : “M.F.Axundzadə bir çox hallarda Quranın şərhçisi kimi çıxış edir. O, öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün islamın ən dəyərli abidəsinə müraciət edir”(Həmidov, 2013). Qeydlərinə əsasən söyləmək olar ki, M.F.Axundzadə İslamın yarandığı ilk zamanlara aid klassik ərəb poeziyası və onun görkəmli nümayəndələri barədə ətraflı məlumatlara malik olmuşdur.

M.F.Axundzadə Şərq ədəbiyyatından Firdovsi və Nizami yaradıcılığına daha yüksək qiymət vermiş, bədii və elmi-fəlsəfi əsərlərində, ədəbi-tənqidi məqalələrində onların adlarını dönə-dönə çəkmiş

dir. "Kəmalüddövlə məktublar"ında həqiqi poeziya və onun keyfiyyətlərindən bəhs edən zaman Firdovsinin yaradıcılığına xüsusi diqqət çəkmişdir: "... poeziyada məzmun gərək ya hekayətə, ya şikayətə şamil ola; qayət cövdətdə, həqiqətə və vəziyyətə uyğun və haləti-fərəhəngiz və hüznəngiz, təsirli və ürəyəyatan; necə ki, Firdovsi rəhmətullahın kəlamıdır"(Axundov, 1987). M.F.Axundzadənin fikrincə, müsəlmanlar arasında əsl poeziya Firdovsinin şeirlərindən ibarətdir və heç bir şair onun səviyyəsinə yüksəlməmişdir: "Əlhəq demək olar ki, milləti-islam arasında poeziya ibarətdir fəqət Firdovsinin əşarından ki, misli heç bir bəşərə islam millətindən bu zamana qədər mümkün olmayıbdır"(Axundov, 1987). Akademik Kamal Talıbzadə yazıcının Firdovsi və Nizami yaradıcılığına yüksək qiymət verməsinin əsas səbəblərindən birini haqlı olaraq belə izah etmişdir: "Hadisələrin doğru-dürüst, təbii verilməsi baxımından Firdovsi və Nizami Axundzadənin nəzərində orta əsr Şərq ədəbiyyatında misilsiz sənətkarlar idi"(Talıbzadə, 1994). M.F.Axundzadənin həqiqi şeir və şair haqqında düşüncələrində də hər iki şairin adı yanaşı keçir. O, "Nəzm və nəsr haqqında" əsərində "nadir vücuda gələn" şairlər arasında Firdovsi və Nizami ilə yanaşı, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi və Hafizin adlarını çəkmiş, onları həqiqi şair hesab etmişdir(Axundov, 1987). Lakin M.F.Axundzadə həmin şairləri "əhli-fürs" (fars əhli) hesab etmişdir (Axundov, 1987) ki, bu da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının bir qismi tərəfindən etirazla qarşılanmış, onun klassik irsə münasibətdə tendensiyalı mövqə sərgilədiyini söyləmişlər.

Şübhəsiz ki, bəyəndiyi Şərq klassikləri, xüsusən də Firdovsi M.F.Axundzadə üçün, birinci növbədə, ədəbi düşüncələrini əsaslandırmaq, həqiqi poeziyaya qiymət vermək, örnək kimi müasirlərinə təqdim etmək baxımından lazım idi. Təsadüfi deyildir ki, M.F.Axundzadə "Tənqid risaləsi"ndə zamanın tələb etdiyi poeziyadan bəhs edərkən yenə Şərqin bu böyük şairini nümunə olaraq göstərir, gələcək nəsillərin "hal-hazırda məzmunuz və duzsuz deyilən və heç bir faydası olmayan qəzəl və qəsidələr düzəltməkdən əl çəkərək, Firdovsinin "Şahnamə"si, Şeyx Sədinin "Bustan"ı və onlar kimi məsnəvi tərzində müxtəlif xalqların əhval və adətini bildirən hekayəli şeir" deməyə başlayacaqlarını, "rəğbətli məzmun" arxasınca gedəcəklərini yazırdı(Axundov, 1987).

M.F.Axundzadə yeri gəldikcə Şərq klassiklərinə tənqidi münasibət də bəsləmiş, onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onu qane etməyən cəhətləri açıb göstərmişdir. "Nəzm və nəsr" əsərində Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi və Hafizi nadir hallarda meydana gələn əsl şairlər kimi dəyərləndirsə də, onlar da bəzən M.F.Axundzadənin müəyyən kriteriyalarına cavab verə bilməmişlər: "Bunların da qüsuru budur ki, bir para məqamda izhari-fəzl üçün xilafi-təbiətü adət göftgu ediblər. Belə məqamlarda onların xəyalatına da şeir demək caiz deyil, ancaq mənzumati-məqbulə və pəsəndidə demək olur" (Axundov, 1987).

M.F.Axundzadə adlarını dönə-dönə çəkdiyi, yaradıcılıqlarına bu və ya digər münasibətlə qiymət verdiyi Şərq klassikləri arasında yalnız Mollayi-Rumiyə (Mövlanə Cəlaləddin Rumi) (1207-1273) ayrıca bir əsər həsr etmişdir. M.F.Axundzadə 1876-cı ilin iyul ayında Mollayi-Ruminin "Məsnəvi"sini mütalie etmiş və düşüncələrini "Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında" adlı əsərində (Axundov, 1987) ifadə etmişdir. Əsər iki baxımdan əhəmiyyətlidir. Birincisi, M.F.Axundzadə burada ötəri də olsa, ədəbi tənqid, onun mahiyyəti və əhəmiyyətindən bəhs etmiş, ikincisi, Şərqin böyük klassikinə dünyagörüşünə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə qiymət vermişdir.

Əsər Qafqaz şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadəyə məktub şəklində yazılmışdır. Çap imkanlarının olmadığı bir şəraitdə M.F.Axundzadənin belə bir priyoma əl atması tamamilə başadüşüləndir. Məktubun əvvəlində M.F.Axundzadə ədəbi tənqidin islam xalqları arasında mövcud olmadığını, lakin Avropada hər bir əsər haqqında tərifi və ya tənqidi fikirlərin söyləndiyini vurğulamaqla tənqidin vacibliyini dostunun diqqətinə çatdırmışdır: "Məsnəvini min əvvəlihi ilə axirihi mütalie etdim. Lihaza Avropaərbabi-qələmlərinin səyaqınca Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında öz əqidəmi bəyana gətirirəm. Bu növ bəyan, miləli-islam arasında rəsm deyil və lakin Avropada heç bir təsnif çıxmaz ki, onun və müsənnifinin xüsusunda lazimeyi-bəyan və mədh, ya zəmm və ya hər ikisi-məxlutən əmələ

gəlməsin”(Axundov, 1987). Məktubun sonunda da M.F.Axundzadənin məqsədi tamamilə aydın görünür; o, bir tərəfdən “Məsnəvi” ilə bağlı özünün düşüncələrinə yaxın ətrafının münasibətini öyrənməyə çalışır, digər tərəfdən, ədəbi tənqidin elmi fikrə mümkün qədər geniş şəkildə daxil olmasını, onun bir ənənəyə çevrilməsini istəyirdi. Ona görə də dostundan xahiş edirdi ki, Mollayi-Rumi yaradıcılığı ilə bağlı yazdığı bu tənqidi qeydləri yadigar olaraq bir ağ vərəqə köçürsün və özü də bir rəy bildirsin: “... əgər sizdə mövcud olan məsnəvi şərhələrinin başında, ya axırında bəyaz vərəqlər varsa, bu bəyanı da o vərəqlərə yazdırın, müruri-düfur ilə yadigar qalsın. Və ixtisarən cavabımı təvəqqe edirəm göndərəsiniz rəyinizin inzimami ilə bu bəyanın haqqında”(Axundov, 1987).

M.F.Axundzadə ümumilikdə Mollayi-Ruminin şəxsiyyəti, dünyagörüşü, sənətkarlığı barədə yüksək fikirdə olmuşdur. Əsəri şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq olar. Birinci hissədə M.F.Axundzadə Mollayi-Ruminin dini-fəlsəfi görüşləri üzərində dayanmış və ziddiyyətli hesab etdiyi məqamlarla bağlı şərhlərini vermişdir. O, Mollayi-Ruminin bir panteist filosof kimi, kainat haqqında düşüncələrini təhlil etmiş, şairin fəlsəfi görüşlərində yanlış hesab etdiyi məsələlərdən danışmışdır. M.F.Axundzadənin Mollayi-Rumi ilə razılaşmadığı məsələlərdən biri şairin ruha inanması, ruh haqqında düşüncələridir. Ruh haqqında düşüncələrini misallarla izah edən M.F.Axundzadə, əslində, öz əqidəsindən deyil, Avropa filosoflarının əsərlərindən çıxış etdiyini göstərmişdir. Akademik Teymur Kərimli bunu M.F.Axundzadənin bilərəkdən vurğuladığını yazmış, Rumidən qat-qat batıl olan fikirlərini şeyxülislamdan gizlətmək üçün bu addımı atdığını qeyd etmişdir: “... Mirzə Fətəli bu məktubu adi bir oxucuya deyil, Şeyxülislamın özünə yazırdı və heç ola bilməzdi ki, Mevlanadakından qat-qat batıl olan fikirlərini gizlətməsin. Elə bu səbəbdən Axundzadə ruh və bədən məsələsində Mevlananı tənqid edərkən irəli sürdüyü materialist fikirləri hükəmayi-Yevropanın əqidəsi kimi qələmə verərək, bunu dönə-dönə vurğulayır və axırda da yazır ki: “Bu səhvləri ki, mən Mollayi-Rumiyə istinad edirəm, öz əqidəm deyil, hükəmayi-Yevropanın əqidəsidir”(Kərimli, 2012).

M.F.Axundzadə “Məsnəvi”ni təhlil prosesində Mollayi-Ruminin cənnətə, cəhənnəmə, qiyamət gününə, peyğəmbərliyə inanmadığı qənaətinə gəlmişdir. Onun fikrincə, Mollayi-Rumi hiylə ilə özünü kənara çəkmiş, cənnət, cəhənnəm, qiyamət günü və peyğəmbərliyə özünün inamsızlığını əsərdə Səba əhlinin dilindən vermişdir, adamların çoxu, hətta şərh yazan da Mollayi-Ruminin bu hiyləsini başa düşməmişdir. M.F.Axundzadə bunları nəzərdə tutaraq yazırdı: “Xüsusən də ona görə ki, Mollayi-Rumi öz ürəyindən keçənləri söylədikdən sonra Səba əhlini min top-tüfəng ilə qarşılayır, onlar ilə döyüşür, peyğəmbərləri doğrultmaq üçün min cür cəfəngiyyat oxuyur...”(Axundov, 1987). M.F.Axundzadənin fikrincə, Mollayi-Ruminin “məqsədi bu idi ki, peyğəmbərlərin yaramazlığını açsın və bununla bərabər öz təhlükəli əsrindəki cahillərin zərər və əziyyətindən səlāmət qalsın”(Axundov, 1987).

Əsərin şərti ikinci hissəsi Mollayi-Ruminin sənətkarlığına, konkret olaraq “xatalı əsr”də əsl mətləbi gizlədə bilmək bacarığına həsr olunmuşdur. Maraqlıdır ki, akademik T.Kərimli burada ezop dili məsələsini xatırladır: “Bu poetik vasitənin adını çəkməsə də, Mirzə Fətəlinin sözlərindən belə məlum olur ki, Mevlana öz batıl fikirlərini ört-basdır etmək, yaşadığı “xətərnək əsrdə” canına ziyan toxundurmadan üçün bu vasitədən geniş istifadə etmişdir”(Kərimli, 2012).

M.F.Axundzadə Mollayi-Ruminin fikir azadlığının yerli-dibli olmadığı bir zamanda kifayət qədər həssas bir məsələyə toxunmasını təqdir etmiş, mətləbi gizlətmək üçün müxtəlif üsullara əl atmasını təbii saymış, ustalıq adlandırmışdır: “... Şiddəti-zövqdən və cəzbədən danışmaq istəyibdir, amma canından da qorxmuş. O səbəbə naçar qalıb bu növ təkəllüfata mübaşir olubdur. Amma bu növ təkəllüfat əgərçi xoşayənd deyil və xilafi-məzaqi-musənnifini Yevropadır və lakin bir ustalıqdır ki, sair əfradi-nasa mümkün deyil”(Axundov, 1987). Tədqiqatçı Nadir Məmmədov M.F.Axundzadənin bu mövqeyini başadüşülən hesab etmişdir: “M.F.Axundzadə bədii məqsədi açıq-aydın olan əsərləri bəyənidir. O, eyhamla yazılan əsərləri tam təqdir hesab etməsə də, Rumini bu baxımdan o qədər də günahlandırmamışdı. Axundzadəyə görə, Şərq ölkələrində ağır, dözülməz fanatizm və irtica hökm sürür, yeni fikirlər,

mütərəqqi görüşlər ciddi təqib edilirdi. Odur ki, Rumi özünü “təqiblərdən qorumaq üçün naçar qalib” bu vasitəyə müraciət edibdir” (*Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, 2011).

“Mollayi-Ruminin ağılna və şüuruna və zövqünə heç söz yox”, – deyən M.F.Axundzadə Şərqi bu nəhəng şairində iki cəhəti bəyənmədiyini də yazmışdır. Birincisi, o, şairi uzunçuluqda qınamışdır. İkincisi, şairin hikmətdən uzaq, köhnəlmiş mətləbləri təkrar-təkrar qələmə almasını nöqsan saymışdır. M.F.Axundzadənin fikrincə, bu cür əsərlərin başqa dillərə tərcüməsi xüsusi çətinliklər yaradır (Axundov, 1987). “Məsnəvi” ilə bağlı müəyyən tənqidi fikirlərinə baxmayaraq, M.F.Axundzadə ümumilikdə Mollayi-Ruminin yaradıcılığını bəyənməmiş, ustalığını etiraf etmişdir.

Ədəbiyyatşünaslar, da öz növbəsində M.F.Axundzadənin “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” əsərini yüksək dəyərləndirmişlər. Akademik Feyzulla Qasımzadə yazırdı ki, ““Aldanmış kəvakib”də irəli sürülən siyasi fikirlər “Kəmalüddövlə məktubları”nda inkişaf etdirilmiş, “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” ... öz kamil yetkinliyini tapmışdır” (Qasımzadə, 1974). Akademik İsa Həbibbəyli M.F.Axundzadənin digər məqalələri ilə yanaşı “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında” əsərini də çox haqlı olaraq Azərbaycan ədəbi tənqidinin nadir nümunələrindən hesab etmişdir (Həbibbəyli, 2014). Akademik İsa Həbibbəyli, ümumiyyətlə, M.F.Axundzadənin ədəbi tənqidə dair görüşlərini mükəmməl elmi qənaətlər kimi xarakterizə edir: “... biz də o fikirdəyik ki, Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycanda professional ədəbi tənqidin banisidir. O, nəinki Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsasını qoymuş, “kritika” – tənqid sözünü də ədəbiyyatşünaslıq elminə gətirmişdir. Böyük mütəfəkkirin ədəbi tənqid haqqında XIX əsrdə ifadə etdiyi fikirlər həmişəlik məqbul görünən elmi qənaətlər kimi qəbul edilə bilər” (Həbibbəyli, 2014).

M.F.Axundzadənin klassik irsə münasibəti kontekstində böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli (1494-1556) ilə bağlı kifayət qədər mübahisələrə səbəb olan mülahizələri ayrı və geniş bir araşdırma mövzudur və yeri gəlmişkən qeyd edək ki, akademik İsa Həbibbəylinin “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi yollarında” adlı mükəmməl tədqiqatında (Həbibbəyli, 2014) problem özünün əsaslı elmi həllini tapmışdır.

Qeyd edək ki, “Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında Avropaya inteqrasiya məsələsi” (Shahbaz, 2017), “Mirzə Fətəli Axundzadənin cəmiyyətin müasirləşməsi konsepsiyası” [13], “Mirzə Fətəli Axundzadə: modern milli ədəbiyyatın vəzifələri (ədəbiyyat və cəmiyyət, ədəbiyyat və zaman kontekstində)” (Шамирглы (Мусаев), 2017), “Mirzə Fətəli Axundzadənin müasirləri ilə ictimai-mədəni əlaqələri (“Kəmalüddövlə məktubları” əsərinin çapı uğrunda mübarizə müstəvisində)” (Shahbaz, 2019), “Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestində demokratik dövlət quruculuğu və xalq amilinin inikası” (Musayev, 2019), “Yeni əlifba uğrunda mübarizə sahəsində Mirzə Fətəli Axundzadənin müasirləri ilə əlaqələri” (Musayev, 2020) s. kimi araşdırmalarımızda da yazıçının problemlə bu və ya digər şəkildə bağlı görüşlərindən bəhs olunmuşdur. M.F.Axundzadə novator sənətkar olaraq modern milli ədəbiyyatın yaradıcısı kimi həm də bütövlükdə cəmiyyətin yeniləşməsinin tərəfdarı idi. M.F.Axundzadə milli ədəbi fikir tariximizə istər Şərq, istərsə də Qərb ənənələrinə novatorluq prizmasından yanaşmağı bacaran modernist yazıçı-filosof kimi daxil olmuşdur.

Nəticə / Conclusion

Araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, ənənəvi Şərq ədəbiyyatı böyük ölçüdə M.F.Axundzadənin modern milli ədəbiyyat konsepsiyasına uyğun gəlmirdi. O, yeni tipli ədəbiyyatın vəzifələrini ədəbiyyat və cəmiyyət, ədəbiyyat və zaman kontekstində dəyərləndirirdi. M.F.Axundzadə ədəbiyyatda fərdi əhval-ruhiyyənin təsvir və tərənnümünü bəyənmir, onu vaxtı keçmiş hesab edirdi. Divan ədəbiyyatına, konkret qəzəl və qəsidəyə xeyli soyuq münasibətinin kökündə də məhz bu amil dayanırdı. O, yaxşı bilirdi ki, ənənəvi qəzəl ədəbiyyatı “naxoş” cəmiyyəti sağaltmaq gücündə deyildir. Ona görə də ədəbiyyatdan praktikilik tələb edir və bu prizmadan çıxış edərək, ədəbiyyatın təcrübiliyini təmin edən, “avropalıların nəzərində sənətlərin ən şərəfli olan” dram janrının vacibliyini önə çəkirdi. M.F.Axundzadə Şərq və Qərb ədəbiyyatlarını məhz bu prizmadan müqayisə edərək həyata daha yaxın olanına – ikinciyə üstünlük verirdi. Bu səbəbdən də Avropa ədəbiyyatının U.Şekspir, J.B.Molyer, F.Fenelon, K.F.Volney, C.K.Bayron, C.Molyer, M.Volter, Ş.L.Monteskyö, J.J.Russo və başqa görkəmli nümayəndələrinin dünyagörüşü və yaradıcılığı daim onun diqqətini cəlb edirdi.

Ədəbiyyat / References

- Axundov, M. F. (1987). Bədii və fəlsəfi əsərləri (Vol. 39). Yazıçı.
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2011). (Vol. 6). Elm.
- Həbibbəyli, İ. (2014). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi yollarında. Poetika.izm, Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, 1.
- Həmidov, İ. (2013). Mirzə Fətəli Axundzadə və ərəb-islam mədəniyyəti. Azərbaycan, 1, 166-172.
- Kərimli, T. (2012). Mirzə Fətəli Axundzadə və klassik irs. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası.
- M.F.Axundzadənin arxivi. In A. M. F. a. Ə. İnstitutu (Ed.).
- Milton, J. (1918). *Areopagitica*. Cambridge : University Press.
- Musayev, S. (2019). The Bulding of a Democratic Society and Reflection of People`s Factor in the Narrative «The Deceived Stars» By M.F.Akhundzadeh. *Genero & Direito*, 8(7), 523-535.
<https://doi.org/https://doi.org/10.22478/ufpb.2179-7137.2019v8n7.50080>
- Musayev, S. (2020). Relationships of Mirza Fatali Akhundzada with his contemporaries in the field of struggle for new alphabet. *Periódico do Núcleo de Estudos e Pesquisas sobre Gênero e Direito Centro de Ciências Jurídicas*, 9(2), 807-823.
- Qasımzadə, F. (1974). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. Maarif.
- Shahbaz, M. (2019). Social and Cultural Ties of Mirza Fatali Akhundzade with His Contemporaries (In The Context of the Struggle for the Printing of the Treatise "Letters Kemal-Ud-Dowle"). *International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI)*, 8(4).
- Shakhbaz, M. (2017). Вопросы интеграции в Европу в творчестве М.Ф.Ахундзаде. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, 12(10), 83-87.
<https://doi.org/https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.10.19>
- Talibzadə, K. (1994). Seçilmiş əsərləri (Vol. 2). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Yurtsever, A. (1950). Mirza Fethali Ahuntzadenin hayatı ve eserleri. Yeni Cezaevi Matbaası.
- Шамиоглу (Мусаев), Ш. (2017). М.Ф.Ахундзаде: задачи современной национальной литературы (в контексте литературы и общества, литературы и времени) Міжнародний Гуманітарний Університет, Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету, 29(1), 115-118.